

УДК 159.9

ОСОБИСТІСНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У ПРОЦЕСІ АДАПТАЦІЇ В СИТУАЦІЇ ЖИТТЄВИХ ЗМІН

В.В. Левченко

У статті представлено аналіз сучасних підходів до виявлення феномену особистісної ідентичності як динамічної структури. Розглянуто психологічні особливості становлення, прояву та трансформації ідентичності в період життєвих змін.

***Ключові слова:** ідентичність, особистісна ідентичність, соціальна ідентичність, адаптація, ситуація життєвих змін.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. Дослідження процесів ідентифікації та ідентичності особистості останнім часом набуває все більш розвиненої й систематизованої форми. Причинами звернення до означеної проблеми є соціальні трансформації, нестабільність структури суспільства, кризові явища, які відбуваються протягом останнього часу, які відображається у визначеннях «вислизаючий світ» (Е. Гідденс), епоха «нової невизначеності» (Ю. Хабермас), «кінець знайомого світу» (І. Валлерстайн).

Проблема ідентичності була актуальною і в періоди соціальної стабільності, і в епоху соціальних змін (Е. Еріксон, 2000). Але питання ідентичності набувають особливого значення, коли зміни стали постійним і самостійним виміром дійсності, а поняття часу стає важливою характеристикою психологічних утворень. Постійні трансформації в суспільстві стимулюють людей до безперервного розвитку, бажанню, з одного боку, відповідати соціальним очікуванням, з іншого, зберегти свою

особистісну неповторність. Ця ситуація вимагає глибокого ступеня знання людиною себе, власних потенційних можливостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковане вирішення даної проблеми і на які спирається автор. Ситуація змін – це ситуація зміни фактичних і гіпотетичних структур, ідентичності людини, «зміни якості її присутності в полі нездійснених можливостей» (Виготський, 1982). Підвищену увагу викликає дослідження адаптації особистості в кризовий період життя і пошук шляхів адаптивних стратегій виходу з важких ситуацій (Ф.Е. Василюк, А.Б. Мулдашева, Н.С. Хрустальова і ін.). В рамках вивчення адаптації до екстремальних умов розглядається здатність людини до тимчасової мобілізації психічних ресурсів. Вагомим є розгляд адаптивності особистості в концепції життєвого шляху (К.А. Абульханова-Славська; Л.І. Анциферова; Л.Ф. Бурлачук). Актуальними є сучасні дослідження, що стосуються процесу адаптації особистості в ситуації вимушеної міграції (В.К. Каліменко, О.А. Кравцова, Г.У. Солдатова). У працях зарубіжних і вітчизняних вчених ситуації, в яких суб'єкт стикається з неможливістю реалізації внутрішніх мотивів, прагнень, цінностей відносяться до критичних ситуацій [3], що викликають певні переживання.

Проблема зміни життєвої ситуації вивчалася також з позиції ситуаційного підходу [4], результати дослідження якого дозволяють зробити висновки про істотну роль в прийнятті рішень оцінки майбутньої часової перспективи з точки зору її можливостей для людини.

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Перебування людини в ситуації життєвих змін супроводжується пошуком нових смислів, нових цілей та стратегій їх досягнення, а складні життєві обставини вимагають життєвого вибору і спонукають до прийняття нестандартних рішень. Тому, на сьогодні перед науковцями постала проблема теоретико-прикладного розгляду проблеми адаптації особистості до сучасних умов життя як свідомого процесу

становлення, прояву та трансформації ідентичності в період життєвих змін. Актуальним, на нашу думку, є дослідження психологічного впливу рівня сформованості особистісної ідентичності на адаптивні стратегії поведінки особистості в ситуації невизначеності.

Мета статті – теоретичний аналіз особливостей особистісної ідентичності у процесі адаптації в період життєвих змін.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів. Стан особистості, сповнений тривоги і невизначеністю, потребує пошуку ідентичності особистості для якої характерні нестійкість і пластичність. За висловом З. Баумана, про речі згадуєш тільки коли вони зникають або виходять з ладу: щось має спочатку втратити свою «даність», щоб почалися дослідження його сутності, походження, корисності і ролі [1].

Алгоритми подолання складних особистих ситуацій в психології описуються в категоріях психологічних захистів, копінг-стратегій, стратегій поведінки. Найвища стадія формування реакцій – стадія самоактуалізації особистості. Проходячи її, суб'єкт отримує досвід проживання складних ситуацій, оволодіває нею, починає сприймати складності як позитивний аспект свого життя, що дозволяє отримувати користь для майбутнього, особистісно зростати. Складні ситуації більш не розглядаються як перешкоди, навпаки, в них бачать фасилітуючі чинники самореалізації [3].

В цілому можна стверджувати, що вибір людини щодо зміни життєвої ситуації ґрунтується більш на життєвій позиції людини, її установках і системі цінностей, ніж на поведінкових навичках і поведінковій готовності до змін. Таким чином, життєва ситуація займає певне місце в суб'єктивній картині світу особистості. Важливою є диференціація поведінки особистості залежно від складності ситуації. Так, у найпростіших ситуаціях поведінка людини детермінована афективними диспозиціями, в більш складних - соціальними установками, які включають когнітивний, афективний і

поведінковий компоненти. Зокрема, у найбільш значущих ситуаціях поведінка особистості, з одного боку, детермінується системою її ціннісних орієнтацій, з іншого, структура «життєвих смислів» будується завдяки поведінковим стратегіям, які пройшли крізь життєвий досвід і діяльність, виявили свою ефективність, закріпились як ціннісні утворення образу «Я» і здатні до регуляції активності особистості.

Розглядаючи процес соціально-психологічної адаптації, варто врахувати, що можлива різна ступінь успішності (І.А. Милославська): 1) збалансованість – взаємотерпимість до поведінки та цінностей особистості і соціального середовища; 2) псевдоадаптації – зовнішня пристосованість до середовища разом з внутрішнім негативним відношенням до нього; 3) пристосованість – прийняття особистістю норм, вимог та цінностей середовища. Таким чином, ступінь успішності процесу соціально-психологічної адаптації визначається соціальною ситуацією, що складається в суспільстві, і індивідуально-психологічними особливостями особистості.

До вивчення проблеми ідентичності виокремлено декілька методологічних підходів [7]: 1. Системний підхід – дозволяє досягнути цілісності і складності психіки через знаходження смислів, сутностей і динамічних зв'язків. Тому розгляд пошуку сенсу життя є невід'ємною складовою процесу становлення ідентичності особистості. Результатом цих процесів є життєвий вибір особистості. 2. Феноменологічний підхід – призводить до розуміння інтенцій суб'єкта такими, якими вони представляються самому суб'єкту, а для досягнення істини треба знайти правильні і точні слова, що є результатом неусвідомленого прагнення до цілісності. 3. Синергетичний підхід – за допомогою якого реалізується можливість міждисциплінарного напряму розробки проблем ідентичності: від еволюційного до соціокультурного контексту.

Вперше зустрічаємось з поняттям ідентичності, як сутності людського «Я», у Сократа у вигляді: «пізнай себе». У філософській практиці ідею

ідентичності знаходимо в працях Аристотеля, Р. Декарта, Дж. Лока, Г. Гегеля, Е. Гуссерля, Платона, М. Хайдеггера, Д. Юма, К. Ясперса тощо. Дійсно, незалежно від часів, людина, знаходячись в складному світі буття, відчуває потребу в системі цінностей і світоглядних орієнтацій для ототожнення себе з загальноприйнятим зразком. Тому ідентичність (від лат. *identificare* – ототожнювати; *identical* – тотожний, однаковий) – ототожнення, тотожність, точна відповідність, повний збіг. Але становлення ідентичності в ситуації змін – це ще і досвід самовизначення в умовах недостатньої визначеності, досвід, заснований на гіпотетичному знанні про відповідність смислів часу.

Феномен ідентичності широко висвітлюється в межах філософської антропології, є одним із базових понять цього напрямку [5]. Адже питання ідентичності пов'язане з буттям людини, сповнене протиріччями і тому постійно спрямовано на долання розколу між внутрішнім і зовнішнім світом. Світоглядні парадигми змінюються з приходом іншої епохи, формуючи «нову людину», яка б відповідала новим вимогам сучасності. Теза «людина як самоцінність» епохи модерна змінюється на концепт «людина така, як її сприймає суспільство», а цілісність «Я» досягається через самореалізацію в суспільстві. Сучасна теорія ідентичності Р. Баумайстер розкриває розвиток ідентичності з позиції історичної перспективи. У своїй роботі «Identity. CulturalChange» автор показує вплив цінностей, норм конкретного періоду на формування ідентичності особистості і виділяє 5 етапів: 1) припис (первісний рід); 2) єдина трансформація (раннє середньовіччя); 3) ідентичність, що визначається ієрархією критеріїв (пізнє середньовіччя); 4) необов'язковий вибір (XVIII століття); 5) необхідний вибір (сучасність) [9]. Таким чином, «Я» постійно створюється зовнішнім світом і визначається часом, епохою, в якій особистість формується.

Значним внеском в розуміння природи ідентичності є вчення М. Бахтіна, що розкриває думку про те, що людина створює себе, формує свою ідентичність в культурному просторі і суспільстві через «зовнішнє» -

свою діяльність. Щодо діалогу із традицією, то відбутися він може тільки після самоусвідомлення самого себе, вихід за межі свого «Я», стану «позазнаходимості», наслідком цього стає «взаємозбагачення» та відкриття нового «Я». Отже, нерозуміння внутрішньої структури діалогу призводить до поверхового погляду, одновимірності. Ці ідеї втілилися в філософії діалогу, де справжнє «Я» завжди виявляється в точках розбіжності людини із самою собою, в її ідентифікації з «Іншим» [2].

У зсуві ідентичності людина відкривається назустріч буттю. Тільки так вона здатна сприйняти щось нове, готова до розуміння невідомого. При цьому створюється така велика різноманітність можливостей, що виникає загроза втрати людського в людині: самообожнювання, з одного боку, і втрата, забуття себе, самознищення, з іншого. Для збереження цілісності, по-перше, потрібно мати певний критерій істинності всього, що відбувається, по-друге, людина потребує «Іншого», наявність якого дає «первинну бінарну структуру» світу.

Опрацювання проблеми ідентичності особистості у межах психології розглядаються в роботах як зарубіжних (З. Фройд, А. Адлер, Д. Бьюдженталь, Е. Еріксон, У. Джеймс, Е. Фромм) та вітчизняних науковців (К.О. Альбуханова-Славська, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, В.О. Ядов). Особливо виокремлюється питання розбіжності понять ідентичності та ідентифікації, у психологічному визначенні вони не є аналогічними. Так, на думку представників психоаналітичного напрямку, зокрема З. Фрейда, ідентифікація – процес самоототожнення однієї особи з іншою, з групою, образом чи символом на основі встановлення емоційного зв'язку з ними. Результатом цього процесу є особисте прийняття зовнішніх цінностей, норм, зразків, традицій. Первісною формою ідентифікації виступає механізм інтроекції як відкрите наслідування та дотримання зразку, що онтологічно обумовлено та яскраво виявляється у дошкільному дитинстві. Ідентифікація, з точки зору сучасної психології, є найважливішим механізмом соціалізації

індивіда, прийняття ним соціальних ролей та групових норм, усвідомлення групової належності та формування соціальних установок.

Ідентичність – це усвідомлення самототожності, цілісності власної особистості. Дія механізму ідентичності забезпечує особистості збереження власної постійності та сталості в умовах безперервних змін оточуючого соціального середовища та внутрішньоособистісних (динаміка поглядів, цінностей, спрямованості та інше). Цікаво, що в онтогенезі формуванню особистісної ідентичності передують дія механізму ідентифікації. Таким чином, процес ідентифікації створює умови для усвідомлення власної ідентичності.

Е. Фромм звертає увагу на зв'язок ідентифікації з феноменом персоніфікації – процесом осмислення свого «Я» в процесі соціалізації, пошуку зразка. Людина сприймає світ як потік персоналізованих зразків, постійно співвідносить себе з іншими людьми, зі своїми індивідуальними властивостями, характером, інтересами, оцінюючи свої соціальні ролі. З'ясувалося, що поведінка людини визначається не тільки властивими соціальними ролями, а й тим, як вона сама визначає себе. Для розуміння ідентичності людини важливими є погляди представників Франкфуртської школи (М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромм), зокрема, ідея про вплив індустріального суспільства на духовний світ людини, що призводить до нової форми формування ідентичності особистості технократичного суспільства.

Але традиційно цілісну концепцію ідентичності пов'язують з ім'ям Е. Еріксона, який виділив три рівні ідентичності, як інтегрального утворення: індивідний, особистісний і соціальний. Сформованість особистісної ідентичності свідчить про зрілість людини. Е. Еріксон стверджував, що ідентичність – це соціалізована частина «Я». Саме тому вважають, якщо зустріч філософського і соціального слововживань і відбулась, то трапилося це завдяки Еріксону [8]. Потрапивши в екстремальні, критичні умови війни, люди втрачають відчуття цілісності і безперервності в часі, що призводить до

внутрішніх конфліктів і суперечностей особистості, які Еріксон характеризує як «криза ідентичності». Подолання криз визначає наступне формування ідентичності і подальше життя людини. За Еріксоном, оптимальне почуття ідентичності переживається як «відчуття соціального благополуччя» і внутрішня впевненість у визнанні з боку авторитетів.

Зрозуміла важливість дослідження питання співвідношення особистої та соціальної ідентичності, оскільки їх баланс здійснюється за допомогою технік взаємодії, зокрема до таких належить і мова. Згідно теорії Г. Теджфела, залежно від ситуації актуалізується особистісна або соціальна ідентичність. В основі вибору лежить мотивація отримання позитивної самооцінки: обирання міжгрупових форм взаємодії (соціальна ідентичність), чи міжособистісне спілкування (особистісна ідентичність)

Дослідження ідентичності пов'язані з поняттям самовизначеності: здатністю ставити і обирати цілі, цінності, переконання. Тому що залежно від обраних цілей, цінностей у процесі адаптації виокремлюють декілька стратегій: 1) суб'єктно-ціннісна – базується на ціннісному ставленні до окремих здібностей, властивостей, які довели свою адаптивність у різних життєвих ситуаціях; 2) ситуативно-адаптивна – будується залежно від ситуації і тому суб'єкт має декілька образів «Я» у соціальному середовищі; 3) стратегія типового розвитку – застосовується відповідно доцільного зразка. Цей вибір актуалізується в періоди кризи ідентичності, визначає смисл існування особистості і залежить від індивідуальних якостей особистості та її минулого досвіду.

В умовах невизначеності людина втрачає своє місце в світі, а існування в контексті стрімких соціально-економічних змін стає фрагментованим. Уявлення людини про себе «розсипаються на ряд моментальних знімків, кожен з яких повинен викликати в уяві, нести і висловлювати власне значення, частіше не залежне від сусіднього кадру» [1]. Виходом з такої ситуації стає особистість з автентичним незалежним «Я». Забезпечення

цілісності, тотожності відбувається завдяки его-ідентичності, яка виконує адаптивну і захисну функцію.

Висновки та перспективи подальших досліджень. З огляду на дослідження феномену ідентичності особистості в ситуації змін, можна стверджувати, що особистісна ідентичність стає інтегральним ціннісно-смысловим утворенням, яке визначає стратегію взаємодії з соціальним середовищем і є важливим ресурсом в складних ситуаціях невизначеності.

Аналіз психологічних підходів щодо проблеми ідентичності в ситуації змін показав дві основні тенденції дослідження: особистісної і соціальної ідентичності. До основних компонентів ідентичності відносять: наявність або відсутність цілей; особливості проходження криз; здатність до прийняття рішень. Подальше вивчення ідентичності пов'язано з проблемою відновлення цілісності особистості, забезпеченням почуття позитивної ідентичності в стані нестійкості, тривоги та розгубленості.

Література

1. Бауман З. Индивидуализированное общество: пер. с англ. / под ред. В. Л. Иноземцева / З. Бауман. – М.: Логос, 2002. – 390 с.
2. Бахтин М. М. Автор и герой в эстетической деятельности / М. М. Бахтин. – СПб.: Питер, 2000. – С. 40-125.
3. Василюк Ф. Е. Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций / Ф. Е. Василюк. – М. : МГУ, 1984. – 200 с.
4. Гришина Н. В. Психология социальных ситуаций / Н. В. Гришина // Психология социальных ситуаций : хрестоматия / сост и общ. ред. Н. В. Гришиной. – СПб. : АСТ, 2001. – С. 19-23.
5. Гуревич П. С. Проблема идентичности человека в философской антропологии [Электронный ресурс] / П. С. Гуревич. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/uplfile/root/biblio/vst/2010/04.pdf>
6. Малахов В. С. Неудобства с идентичностью // Вопросы философии. – 1998. - №2. – С.43-53.

7. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: Монография / Л. Б. Шнейдер. – М.: МОСУ, 2001. – 272 с.
8. Ериксон Е. Идентичность, юность и кризис / Е. Ериксон. – М.: Знание, 1996. – 634 с.
9. Baumeister R. Identity. Cultural Change and Struggle for Self. N. Y., Oxford, 1986.

ЛИЧНОСТНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В ПРОЦЕССЕ АДАПТАЦИИ В СИТУАЦИИ ЖИЗНЕННЫХ ПЕРЕМЕН

В. В. Левченко

В статье представлен анализ современных подходов к изучению феномена личностной идентичности как динамической структуры. Рассмотрены психологические особенности становления, проявления и трансформации идентичности в период жизненных перемен.

***Ключевые слова:** идентичность, личностная идентичность, социальная идентичность, адаптация, ситуация жизненных изменений.*

PERSONAL IDENTITY IN THE PROCESS OF ADAPTATION IN A SITUATION OF LIFE CHANGE

Levchenko V.V.

The article presents an analysis of current approaches to the study of the phenomenon of personal identity as a dynamic structure. We consider the psychological characteristics of the formation, manifestation and transformation of identity in the period of life change.

***Key words:** identity, personal identity, social identity, adaptation, life situation changes.*

Левченко Вікторія Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і освіти дорослих Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти (м. Київ, Україна). E-mail: vika_levchenko69@mail.ru

Levchenko Viktoriya Vladimirovna – candidate of philosophical sciences, docent, associate professor at the department of philosophy and adult education Central Institute of Postgraduate Education (Kiev, Ukraine). E-mail: vika_levchenko69@mail.ru